TIJDLIJN

7 AUGUSTUS 1876	geboorte Margaretha Geertruida Zelle in Leeuwarden
9 MEI 1891	overlijden moeder Antje van der Meulen, verlaat mms
11 JULI 1895	huwelijk met Rudolph MacLeod (1856-1928)
30 JANUARI 1897	geboorte zoon Norman John MacLeod
1 MEI 1897	naar Nederlands-Indië
2 MEI 1898	geboorte dochter Louise Jeanne 'Non' MacLeod
4 SEPTEMBER 1898	toneeldebuut als koningin in *De kruisvaarders*, Malang
27 JUNI 1899	zoon Norman sterft door vergiftiging
1902	terugkeer in Amsterdam; scheiding van tafel en bed
13 MAART 1905	debuut in Musée Guimet in Parijs als Mata-Hari
AUGUSTUS 1905	optreden in Olympia, Parijs
JANUARI 1906	optreden in Central Kursaal, Madrid
FEBRUARI 1906	optreden in *Le Roi de Lahore* van Massenet, Monte Carlo
1906-1907	woont in Berlijn, Nachodstrasse 39
26 APRIL 1906	echtscheiding van MacLeod
28 JUNI 1906	voogdij dochter Non naar MacLeod
DECEMBER 1906-JANUARI 1907	optredens in Secession en Apollotheater, Wenen
10 MAART 1910	overlijden vader Adam Zelle
DECEMBER 1911-JANUARI 1912	optreden in de Scala, Milaan
1909-1913	bewoont villa met stallen in Neuilly-Saint James, Parijs en Château de la Dorée in Esvres-sur-Indres

APRIL-MEI 1913	optreden in *Le Minaret*, Parijs
JUNI 1913	optreden in Folies Bergère, Parijs
AUGUSTUS 1914	verblijft in Berlijn bij uitbreken Eerste Wereldoorlog, terug naar Nederland
SEPTEMBER 1914-AUGUSTUS 1915	zoekt contact met dochter Non
DECEMBER 1914	optredens in Den Haag, Arnhem en Amsterdam
JUNI 1915	reis naar Duitsland
AUGUSTUS 1915	betrekt huis op de Nieuwe Uitleg, Den Haag
3 DECEMBER 1915	terug in Parijs
10 JANUARI 1916	terug in Den Haag
MAART 1916	portret Isaac Israels
JUNI-DECEMBER 1916	in Parijs, ontmoeting met Vadime Massloff
1-17 SEPTEMBER 1916	in Vittel met Massloff
NOVEMBER 1916	aanhouding in Engeland
DECEMBER 1916	in Madrid, contact met de Duitse majoor Kalle
13 FEBRUARI 1917	arrestatie in Parijs, verdacht van spionage voor de Duitsers
MEI 1917	bericht arrestatie bekend bij Nederlandse regering
24 JULI 1917	na drie dagen proces ter dood veroordeeld wegens hoogverraad
30 SEPTEMBER 1917	gratieverzoek van de Nederlandse regering; wordt niet gehonoreerd
5 OKTOBER	dient gratieverzoek in bij Franse president
15 OKTOBER 1917	06.15 uur dood voor het vuurpeloton in Vincennes, Parijs

INHOUD

1 Het dubbelportret, 'deux femmes toutes différentes' 11

2 De goudvink en zijn jonge bruid 24

3 Vijf tropenjaren 78

4 Een fatsoendelijk of een schitterend leven 141

5 Devote extase in La rotonde 172

6 Roem zoekt naam 216

7 Moeder en dochter in oorlogstijd 272

8 Achter de schijn schuilt de werkelijkheid 344

9 'Ma jolie petite maison' 396

Noten 415

Dankwoord 441

Verantwoording en bronnen 443

Personenregister 455

1

HET DUBBELPORTRET, 'DEUX FEMMES TOUTES DIFFÉRENTES'

Meer dan kaarsrecht staat Mata-Hari op het boude portret. Ze draagt een warme, hooggesloten koetsiersjas en een royale mof van bont. Het was bitter koud in de eerste maanden van 1916. Isaac Israels vatte haar bij binnenkomst, de jas nog aan, een pose aannemend met de voeten uitgedraaid, zoals een danseres gewoon is. Onder de baret met het blauwgroene bloemetje piepen kleine plukjes rood haar uit – sinds ze grijs begon te worden, liet ze het niet meer verven in haar eigen diepzwarte kleur.

Israels, klein van stuk – 'Ietje' luidde van huis uit zijn koosnaam, die de schildersvrienden en andere intimi overnamen –, liet haar hoog boven zich oprijzen. Haar blik naar beneden is op hem gericht met de wenkbrauw boven haar rechteroog iets omhoog, zoals op de meeste van haar portretten. Die lichte asymmetrie geeft haar gezicht soms iets hooghartigs en afhankelijk van haar stemming ook wel iets afhoudends. Bij Israels is haar blik krachtig en zelfverzekerd. Dit is iemand die zich weet te presenteren.

Het doek is 2 meter 10 hoog, de lengte van de figuur is 1 meter 77 inclusief hakken en baret: Israels heeft Mata-Hari op ware grootte afgebeeld.

Niets op het doek leidt af van de vrouw, of het moet de schaduw zijn van haar gestalte op de zachtgele muur achter haar als gaat ze een felle lichtbron tegemoet, en juist die toevoeging markeert haar houding voorwaarts: '*en avant!*', zoals ze zichzelf vele jaren eerder moed insprak toen ze moederziel alleen en zonder geld op het Gare du Nord in Parijs stond nadat ze Nederland was ontvlucht. Ze ging het maken!

Zo overrompelt ze de beschouwer met die trotse houding.

Negenendertig is Mata-Hari hier.

Vanaf Nieuwe Uitleg 16, haar laatste Haagse adres, is het maar een paar minuten lopen naar het begin van de Koninginnegracht. Het

mooie statige huis op de hoek, nummer 2, werd afgebroken in 1980, en een zielloos kantoorpand verrees. Daarmee verdween het atelier van Isaac Israels, de plek waar in de winter van 1916 het portret ontstond van Mata-Hari, Margaretha Geertruida Zelle.[1]

Vermoedelijk hebben ze samen Parijs bewandeld zoals ze daar in het grote atelier beiden verlangden naar de stad die ze zo goed kenden. Natuurlijk spraken ze Frans: *Maître, j'aimerais un portrait* ten voeten uit. *Restez-là Madame*, zoals u bent, deze houding is perfect.

Nergens in zijn brieven noemt Israels Mata-Hari. Zelfs aan zijn trouwste vriend Frans Erens schreef hij niet over haar, hoewel de schilder en de schrijver ook tijdens de Eerste Wereldoorlog intensief met elkaar correspondeerden, als altijd in het Frans. Van haar zijn evenmin uitlatingen bekend over het poseren bij Israels, noch over het schilderij.

Hoe ze elkaar ontmoetten? Misschien in Den Haag, of misschien wel bij Maison Hirsch & Cie in Amsterdam. Israels kwam er in die jaren geregeld om mannequins, midinettes en pasbeurten met knielende essayeuses te schilderen en Mata-Hari woonde er weleens een moderevue bij. Bij een zo'n gelegenheid, waar 'tout Amsterdam' zich vertoonde, zat een modeverslaggeefster 'in de onmiddellijke nabijheid van Madame Mata-Hari, de beroemde danseres, die uitsluitend Fransch sprak en hardop veel opmerkingen maakte'.[2]

Of zouden ze elkaar al in Parijs hebben leren kennen – ze woonden er in dezelfde periode. Beiden verlieten Nederland in 1904. Toen Israels zijn besluit had genomen, schreef hij aan Erens: 'Amsterdam est usé.' Hij was uitgekeken op Nederland, het was hem te benauwd geworden.[3]

Voor Margaretha Geertruida Zelle was een andere grens bereikt. Zoals ze het verwoordde aan een familielid van haar man: 'een vrouw blijft niet altijd soumise' (ondergeschikt). Haar huwelijk was voorbij. Ze liet man en dochter achter en vertrok naar Parijs. 'Holland benauwt me. Alles trekt me naar het buitenland, meer dan u weet.'[4]

Rusteloze reizigers waren ze allebei, en ieder op eigen wijze eenzaam. Het een had wellicht met het ander te maken. Als de eeuwige vrijgezel Israels, terug uit Londen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, op een avond laat in oktober 1914 blijft eten bij zijn goede vriendin Jo van Gogh-Bonger, bespeurt ze zijn melancholie zodra de Koninginnegracht ter sprake komt. Aan haar zoon Vincent

Willem schrijft ze: 'dat zijn alleen in 't oude huis van zijn vader is ook haast niet te doen voor hem – niemand weet beter dan ik hoe zulk thuiskomen in een leeg huis is – hij houdt zich altijd wel groot maar is au fond heel gevoelig. Hij tobt er nu over wat hij doen zal met dat huis – aanhouden of verkoopen!'[5]

Mata-Hari heeft in 1915 weliswaar een mooi huis in Den Haag gevonden met alles erop en eraan, zoals ze aan een Parijse kennis schrijft, maar na tien jaar in het buitenland te zijn geweest, 'kan ik niet wennen aan het leven hier'. Ze denkt erover opnieuw naar Parijs te gaan.[6]

Misschien ook om de eenzaamheid te verdrijven bleven ze allebei reizen, al bracht de oorlogssituatie omwegen met zich mee, maar in Den Haag hebben ze elkaar getroffen, als schilder en model. Mata-Hari was in de tweede week van januari 1916 teruggekeerd uit Parijs. De modieuze jas met het bontgarneersel op het schilderij zou de 'manteau noir' kunnen zijn die ze kort tevoren had gekocht bij een van haar vaste coutureadressen in de Rue Réaumur.[7]

Terug in Den Haag na een reis van enkele maanden naar Bern, Parijs en Londen had Israels in de winter van 1915 van Jo van Gogh-Bonger enkele schilderijen van Vincent van Gogh te leen gekregen, waaronder een met zonnebloemen. 'Het is wel curieus de dingen hier te zien,' schreef hij haar. Hoewel hij het 'pronken met andermans veeren' vond, wilde hij ze gebruiken in zijn eigen werk. Ze stonden in zijn atelier. In januari 1916 maakte hij 'een paar dingen' met 'de Vincent' op de achtergrond en in februari was hij 'nog steeds erg aan 't Vincenten'. Enkele waren al afgeleverd bij kunsthandel Buffa in Amsterdam.[8]

Tijdens Israels' periode van het 'Vincenten' heeft Mata-Hari zich één keer, niet veel vaker, op Koninginnegracht 2 vervoegd.

'Een ochtend had zij er misschien voor over en het schilderij moest dus in eens uit de kwast loopen, zoo pang op het doek.' Dit stelde Hendrik Pieter Bremmer naderhand vast in een voor zijn doen nogal olijke zin. De schilder, verzamelaar en zelfbenoemd kunstpedagoog was begeesterd door het portret van Israels. Twee keer schreef hij erover: enkele maanden vóór Mata-Hari's dood en enige tijd erna. Telkens roemt hij het meesterschap van de schilder, maar het verschil in aanpak tussen beide teksten is zo groot, dat het lijkt of hij het over twee schilderijen heeft.

Als Bremmer de eerste verhandeling publiceert in zijn maandelijkse tijdschrift *Beeldende Kunst*, in de aflevering van juli 1917, is het portret pas sinds kort in bezit van de firma Frans Buffa & Zonen. De gerenommeerde kunsthandel in de Amsterdamse Kalverstraat vertegenwoordigde Israels al vele jaren en exposeerde zijn werk geregeld. Gewoonlijk zocht Jacobus Slagmulder, sinds 1895 eigenaar en directeur van Buffa, bij bijzondere stukken ruimschoots de publiciteit. Hij was daar goed in.[9] Toch stelde hij het portret van Mata-Hari niet tentoon in de altijd veelbesproken etalage.

Slagmulder heeft er geen ruchtbaarheid aan gegeven. Behalve aan Bremmer, die het direct in zijn tijdschrift bespreekt, onder de verbloemende titel: *Dame in winterkleedij*. Zorgvuldig noteert hij hoe virtuoos de schilder de 'figuur' heeft opgebouwd, hoe hoogstpersoonlijk tot in de kleinste details het wezen van de 'figuur' wordt geopenbaard. Het woord vrouw vermijdt hij. Laat staan dat hij haar bij haar naam noemt. De discretie omtrent *Dame in winterkleedij* kan geen toeval zijn.[10]

Op zondag 24 juni 1917 had *Le Figaro* op de voorpagina als eerste gepubliceerd over de arrestatie van Mata-Hari en haar aanstaande proces voor het Franse oorlogstribunaal. Een late primeur: ze zat immers al ruim vier maanden opgesloten in de vrouwengevangenis Saint-Lazare, op beschuldiging van spionage voor de Duitse vijand. Een dag later nam het *Algemeen Handelsblad* het bericht over met enige biografische correcties. De andere kranten volgden en vanaf dat moment hielden de nieuwsgaring en de geruchtenstroom niet meer op, zowel in de serieuze als in de populaire pers.

Herkende niemand Mata-Hari? Israels' schilderij stond pontificaal afgebeeld in Bremmers tijdschrift. Het *Algemeen Handelsblad* maakte op 18 juli 1917 kort melding van de nieuwe aflevering van *Beeldende Kunst* en somde de reproducties op, waaronder 'het groote Damesportret van Is. Israëls, dat eigendom is – of was – van den kunsthandel Buffa'. De krant miste het nieuwswaardige feit, de saillante timing ging aan de buitenwereld voorbij.

Dame in winterkleedij bleef nog een halfjaar in de Kalverstraat bij Buffa, onopgemerkt. Tot het in andere handen overging op 6 januari 1918. Uit de oorlogsjaren bleef geen aan- en verkoopboek van kunsthandel Buffa bewaard en toch is deze transactie gedocumenteerd. De aanschaf van het schilderij staat genoteerd in het aankoopboek

van Helene Kröller-Müller.[11] De relatie met Bremmer is snel gelegd. Hij onderrichtte mevrouw Kröller-Müller in de kunstgeschiedenis en adviseerde haar en haar man Anton Kröller bij hun kunstaankopen. Kröller, directeur van de handels- en scheepvaartmaatschappij Müller & Co, was een van de allerrijkste ondernemers van Nederland. Het echtpaar bezat al meer werken van Isaac Israels en op zondag 6 januari 1918 kwam het portret erbij.

De ironie wil dat een van de meest gefortuneerde vrouwen van Nederland Mata-Hari's beeltenis kocht op de dag dat een Haagse deurwaarder adverteerde met de aanstaande 'Openbare Verkooping van den prachtigen Inboedel van Wijlen Mevr. M.G. Zelle (Mata Hari)' van het huis op de Nieuwe Uitleg.

Het selecte gezelschap bij Buffa in de Kalverstraat zal die zondag, of eerder al, de *provenance* van Israels' schilderij hebben besproken. Er valt daarvan niets terug te vinden in de officiële documentatie van de collectie Kröller-Müller. Aanschaf, datum van verwerving en koopprijs staan vermeld, maar niet de herkomstgeschiedenis, die is 'onbekend'.

In de eeuw na de transactie is één snipper informatie over het hoofd gezien. Het gaat om een alinea in de paperassen van kunsthandelaar en -pedagoog Bremmer. Ze staat in het typoscript dat hij samenstelde over de Israels-collectie van Helene Kröller-Müller. Het dateert van na de Eerste Wereldoorlog.[12]

Waar Bremmer in zijn eerste betoog de netelige kwestie van de detentie van Mata-Hari wist te omzeilen doordat het portret als *Dame in winterkleedij* te boek stond, kon hij nu niet langer om de recente historie van de geportretteerde heen. Hij noemt in het typoscript haar naam twee keer en gebruikt zelfs gegevens uit haar levensloop om het meesterschap van het portret te duiden. 'Het uiterste raffinement in de houding', door Israels zo goed getroffen, voert hij terug op haar jeugd: 'Als meisje van veertien jaar had zij al in Leeuwarden de reputatie en werd erom nagekeken, dat zij een zoo bizonder nobelen, vasten gang had.' Met autoriteit stelt hij dat ze er 'natuurlijk' niet toe te krijgen was geregeld voor de schilder te poseren: 'een ochtend had zij er misschien voor over en het schilderij moest dus in eens uit de kwast loopen'. Gedetailleerd beschrijft hij haar kleding en constateert dat ze 'op den sierlijken pronk van het leven wel gesteld was. Natuurlijk kan men weer associaties hebben, dat het niet prettig is,

dat er zulke vrouwen zijn, maar daarom bekommert de schilder zich niet.'

En dan komt zijn laatste, onthullende zin: 'De eigenaar van het schilderij, die het vóór Mevrouw Kröller in bezit had, heeft het verkocht, omdat Mata Hari een Duitsche spion was, waaruit blijkt, dat de man nu eenmaal meer entente- dan aesthetisch gezind was.'

Mogelijk ging het om een regelmatige koper bij Buffa in de Kalverstraat. Iemand die misschien wel Israels opdracht had gegeven voor het portret, die Mata-Hari kende, intiem met haar was geweest, maar die bij het lezen van de avondkrant op 25 juni 1917 plotseling met andere ogen keek naar de vrouw op het formidabele olieverfschilderij en in minder dan geen tijd contact heeft opgenomen met kunsthandel Buffa: kom haar halen, tegen elke prijs. Het is speculeren, want wie die eigenaar was vermeldt Bremmer niet. Wat vaststaat is dat de eigenaar, nog vóór het Franse oorlogstribunaal op dinsdag 24 juli 1917 het doodvonnis uitsprak, de levensgrote beeltenis van Mata-Hari niet langer in huis wilde hebben, omdat ze hem tegenstond of uit vrees zich te compromitteren wanneer men haar bij hem aan de muur zag hangen.

Hij was niet de enige die zich tijdens de oorlog zorgen maakte. Door haar contact met Mata-Hari moest de toneelschrijfster Henriette Doyen Dangeville tijdens het vooronderzoek op het Parijse Paleis van Justitie verschijnen om een verklaring af te leggen. Als vrijwel alle getuigen die voor het proces werden gehoord, probeerde ook zij de betrekkingen te bagatelliseren: ze waren 'zo kortstondig en oppervlakkig geweest dat ik om zo te zeggen niets van haar weet'.[13]

Zelfs de beroemde Spaanse schilder José Maria Sert had angst. Tenminste, dat beweerde zijn vrouw Misia, spil in de Parijse avantgarde van haar tijd. In haar memoires dateert ze het voorval niet, maar het moet zich hebben afgespeeld in de zomer van het laatste oorlogsjaar. Als onvermoeibaar beschermvrouwe van de fameuze Ballets Russes probeerde ze iets te doen aan de netelige positie waarin haar grote vriend Sergej Diaghilev, de artistiek leider van het gezelschap, terecht was gekomen. Na een optreden in Spanje – dat net als Nederland neutraal was tijdens de Eerste Wereldoorlog – konden ze niet terug naar Frankrijk. De Fransen verstrekten geen visa, schrijft ze, omdat ze argwaan hadden 'dat dit kosmopolitische gezelschap ongetwijfeld een broeinest van spionnen was'. Ze stuurde haar man Sert om Diaghilev uit Spanje te begeleiden. Voordat de Franse

grens werd bereikt vroeg Sert of Diaghilev misschien papieren bij zich droeg die hem in problemen konden brengen. Diaghilev, vermoeid en geërgerd, kon zich dat niet voorstellen en overhandigde Sert een stapel papieren. Bovenop lag een brief van Mata-Hari. Deze werd schielijk door het coupéraampje naar buiten gewerkt, 'door een Sert bij wie het angstzweet ineens op zijn voorhoofd parelde'.[14]

Later, toen de oorlog lang voorbij was en het bon ton werd om met spannende relaties te schermen, claimden mannen hun intieme betrekkingen met de femme fatale. Al kwam ook weer niet iedereen er ruiterlijk voor uit. Het kostte tijd en het vergde een vermetele provocatie van de Franse journaliste Séverine voordat de Franse minister van Oorlog Adolphe Messimy ten slotte in 1926 toegaf dat Mata-Hari zijn bedgenote was geweest. Het kon ook niet langer: zijn geachte collega, minister van Binnenlandse Zaken Louis-Jean Malvy, diende gerehabiliteerd te worden. Malvy was in zijn plaats niet alleen beschuldigd van een affaire met Mata-Hari, hij had er zijn post om moeten neerleggen en moest zelfs in ballingschap gaan.[15]

Het is uitgesloten dat Helene Kröller-Müller de identiteit van de geportretteerde niet kende. In haar aankoopboek staat op de bovenste regel van het jaar 1918: '6 Jan. 1 olieverf-schilderij van I. Israëls „Matahari". Gekocht bij Buffa te Amsterdam. 1500.–.' Na *Os voor kar* van Vincent van Gogh, waarvoor ze in maart vierduizend gulden neertelde, was de Israels een van haar duurste eigentijdse schilderijen van dat jaar; drie composities van Piet Mondriaan uit 1917 en 1918 kostten haar in mei duizend gulden. De kunstverzamelaarster bekommerde zich niet om de onprettige associatie of de beschuldiging van *Deutschfreundlichkeit*, noch om de schending van de neutraliteit. In mei 1918 kocht ze op een veiling in Berlijn een vrouwenportret van een Hollandse meester uit 1533, voor 9500 gulden. Ze had wat te besteden; haar man stoorde zich niet aan het handelsembargo en deed goede zaken met alle oorlogvoerende partijen.

De aanschaf van Mata-Hari's portret voltrok zich geruisloos en zonder enige aandacht in de pers. Dat dan weer wel. Er was die eerste week van 1918 ander groot nieuws te melden over het kunstminnende echtpaar. De familie Kröller te 's-Gravenhage had definitief besloten haar landgoederen onder Otterlo en Hoenderloo, groot 1500 hectare bos, heide en zandgronden, in een stichting onder te brengen om een museum te bouwen voor 'de bekende collectie mo-